

Ivana ANTOVIĆ*

TRAGOM SREDNJOVJEKOVNIH NEUMSKIH SKRIPTORIJUMA KOTORA

– izvori i pretpostavke -

Pitanje koje nije do kraja istraženo, a daje neku mogućnost zaključivanja, je pitanje postojanja neumskih skriptorijuma u Kotoru.

Može se uočiti da su istraživanja i radovi u muzičkoj historiografiji Kotora i Boke uglavnom svoje nalaze zasnivali na podacima od XV vijeka pa nadalje. Možda će naše naznake koje uglavnom navodimo kao posredne, odnosno sekundarne izvore, malo pomjeriti dublje u prošlost razmatranje problematike o razvoju muzičke umjetnosti na ovom području.

Preostale spomenice neumske notacije od XI vijeka pa nadalje omogućavaju nam nešto sigurnije zaključivanje. Iako to još nauka nije precizno utvrdila, pojedini pokazatelji ukazuju da su, bez obzira na to što se veći dio njih danas ne nalazi u Kotoru, ipak kotorske provenijencije.

Albe Vidaković je svojim istraživanjima 50-ih godina prošlog vijeka omogućio da se tadašnja granična linija neumske notacije prema istoku koja je u muzičkoj nauci ustanovljena¹ do tada na liniji od Rijeke do Ljubljane, pa do Graca, Beča, Praga i dalje u pravcu Lajpciga i Hamburga pomjeri jugoistočno od Rijeke uz Jadransku obalu, sve do Kotora, i može obuhvatiti i područje sjeverne Hrvatske.²

* Profesor u školi „Vida Matijan” u Kotoru

¹ G. M. Suñol, *Introduction a la paleographie musicale gregorienne*, Paris, 1935.

Ovo je prevod njegovog katalanskog originala iz 1925. godine. U tom radu autor daje veoma preglednu geografsku kartu neumatskih notacija kao jedan od najboljih poznavalaca muzičke paleografije.

² Albe Vidaković, *I nuovi confini della stricttura neumatica musicale nell' Europa Sud-Est*, Studien zur Musikwissenschaft (Beihefte der Denkmäler der Tonkunst in Österreich), Bd. 24, Wien, 1961, str. 1–7.

Josip Andreis, *Povijest hrvatske glazbe*, Zagreb, 1974, str. 12–13.

Iz rada niza istraživača može se ustanoviti: „U brojnim benediktinskim samostanima u Dalmaciji bilo je, naime, mnogo skriptorija u kojima su redovnici prepisivali liturgijske knjige, a u nekim su se skriptorijima bavili i neumatskom notacijom. Glazbeni su skriptoriji postojali u Osoru, Zadru, Trogiru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru, a pojedini su skriptori djelovali i u nekim drugim samostanima, kao i uz katedralne škole... oblik neuma odaje u primorskom području uticaje italijanske škole”.³

Broj sačuvanih neumskih kodeksa u primorskim krajevima može se reći da je prilično velik. Isključivo neumskim kodeksima bave se i izvještaji Albe Vidakovića, kao rezultat njegovog obilaska i popisivanja u bibliotekama u Dalmaciji i biblioteke franjevačkog samostana u Kotoru iza crkve Sv. Klare, u centru Starog grada.⁴

Iz ovog njegovog popisa daćemo pregled onoga šta je pronašao i to kao fragmente koralnog kodeksa na pergamentu:

1. dvolist sa neumama na jednoj crvenoj crti;
2. fragment Pontifikala iz XI vijeka sa neumama bez crta;
3. fragment Misala iz XI vijeka;
4. dva fragmenta Pontifikala iz XI vijeka;
5. fragment Antifonara iz XV vijeka;
6. dva fragmenta Lekcionara iz XII vijeka;
7. dvolist sa neumama na dvije crte iz XIII vijeka;
8. dva odlomka sa neumama na četiri crte iz XV vijeka;
9. dva beneventanska odlomka sa neumama na jednoj crti.

U svom izvještaju Vidaković iznosi mišljenje da ovi popisani rukopisni fragmenti nijesu kotorskog već dubrovačkog porijekla, te ih tada prenosi u Biblioteku samostana Male braće u Dubrovniku, gdje se i danas nalaze.

Vidaković u izvještaju pominje rad franjevca Benvenuta Rode-a, koji je u Kotoru proveo 40 godina. On za njega navodi da je za to vrijeme sabrao arhivski materijal po raznim samostanima svoje provincije i donio ih u Kotor. Vidaković navodi: „Tako je iz dubrovačkog samostana prenio sve, što mu se činilo, da će mu u njegovu znanstvenu radu biti od koristi.”

Ovo je teško danas prihvatiti kao objašnjenje, jer je vrlo malo vjerovatno da su mu iz Dubrovnika bili potrebni već davno nerazumljivi neumski fragmenti, kada ih je u Kotoru bilo već između X i XII vijeka, a ispisivali su ih monasi sasvim drugog reda – benediktinci. Najvjerovatnije je on sakupljao lokal-

³ Josip Andreis, *Povijest hrvatske glazbe*, Zagreb, 1974, str. 13.

⁴ Albe Vidaković, *Izvještaj o terenskom radu na sakupljanju i proučavanju starih muzičkih kodeksa*, Ljetopis JAZU, knj. 60 za godinu 1953, Zagreb, 1955, str. 412–414.

Ovdje se daju podaci o Dubrovniku i Kotoru.

ne stare rukopise, među kojima i ove. Takođe, s obzirom na ozbiljnost njegovog naučnog rada i veliki ugled historičara franjevca koji je imao, može se reći da vjerovatno naučnik ovakve reputacije ne bi sebi dopustio nemarnost te vrste. U svakom slučaju, oni su i danas u muzičkom arhivu samostana Male braće u Dubrovniku. Uz obavještenje da potiču iz Kotora, sabrani su u posebnom omotu pod zajedničkom signaturom 5310/230, što se odnosi na fragmente od X do XIII vijeka, a u drugom omotu sa istim obavještenjem nalaze se fragmenti od XIII do XV vijeka.

Dalji istraživači kao na primjer Miho Demović⁵ u Dubrovniku utvrđuju spisak fragmenata neumске notacije, ne pominjući da se radi o prenesenim kodeksima iz Kotora u Dubrovnik. Ima dokaza da se zaista radi o istim fragmentima.⁶

U prilog stavu da mišljenje Albe Vidakovića o porijeklu ovih primjeraka iz Dubrovnika nije dovoljno utemeljeno ide i činjenica da se u Kotoru nakon dolaska franjevacra krajem XIII vijeka sigurno intenzivno razvija skriptorska djelatnost. To je rezultat i odredaba Velike franjevačke konvencije održane u gradu Narboni u južnoj Francuskoj 1260. godine, još za života Sv. Franje Asiškog, utemeljitelja ovog reda. Ove odredbe su, pored ostalog, obavezivale sveštenstvo da se uz ostale aktivnosti obavezno posvete prepisivanju knjiga.⁷

Novi samostan niče na Gurdiću, van gradskih zidina i podiže ga kraljica Jelena 1288. godine. Ova srpska kraljica, zvana Anžujška, žena kralja Uroša i majka kraljeva Milutina i Dragutina, u sklopu svoje akcije podizanja franjevačkih samostana na zetskom primorju podiže ovdje franjevački samostan, čime je, pored benediktinskog i dominikanskog, omogućen prodor i monaškog reda franjevacra, poznatih i pod imenom „male braće” („fratri minores – minoriti”). Logično je pretpostaviti da su u ovaj samostan franjevci morali sa

⁵ Miho Demović, *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj republici od početka XI do početka XVII stoljeća*, Zagreb, 1981, str. 269–270.

⁶ Milica Gajić, *Elementi razvoja muzičke kulture na području Boke Kotorske do osnivanja SCPD – „Jedinstvo” (period od XI veka do prvih desetleća XIX veka)*, Udruženje kompozitora Srbije, Beograd, 1984, str. 15–19.

Milica Gajić je 1984. godine obavila razgovor sa dr Mihom Demovićem koji je potvrdio da je „radeći na starim rukopisima, naišao na podatke koji ukazuju da se neki od njih mogu smatrati kotorskim”, ali pošto na dokumentima nije sistematski radio, nije predočio precizne podatke.

Bez obzira na to, utvrđeno je da su fragmenti pisani karolinom i njemačkim neumatskim pismom, karolinom i italo-beneventanskim neumama, goticom i kartuzijanskim neumama.

⁷ Vinko Gugić, *Povijesni okvir Franjevačke biblioteke Sv. Klare u Kotoru*, Naučni skup *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, Cetinje, 1989, str. 9.

sobom donijeti osnovne liturgijske knjige, ali, u skladu sa odredbama ranije pomenute konvencije, vrlo je vjerovatno da su pristupili i prepisivanju novih.

Koliko se do danas zna, rukopisnih knjiga iz samostana na Gurdiću, sa crkvenim napjevima zabilježenim notnim znacima, danas nema sačuvanih, izuzev jednog rukopisnog kodeksa *Brevijara*, koji se danas čuva u Biblioteci franjevačkog samostana Sv. Klare i koji potiče iz druge polovine XIV vijeka. Ova rukopisna knjiga otkrivena je 80-ih godina prošlog vijeka i na osnovu liturgijskih blagdana koji su zapisani u tom kodeksu zaključeno je da je prepisana u ovom samostanu odmah poslije 1364. godine, kada u Kotor dolaze klarise, monahinje franjevačkog reda koje su zamijenile monahinje benediktinke.⁸ Klarise, koje su smještene u tada obnovljeni benediktinski samostan, naručile su, po pretpostavci, od samostana Male braće na Gurdiću, prepis liturgijske knjige *Breviarium romano – seraphicum*. Novopronađena knjiga je sada konzervisana, ima dimenzije 45,5 x 32 cm i sadrži 293 numerisane folije.

Tekst je pisan u jednom stupcu, a odgovarajući crkveni napjevi su bogato ukrašeni velikim inicijalima i ispisani koralnom kvadratnom notacijom. Tekst je u crnoj boji, a inicijali, uputstva i linije su u crvenoj boji.

Nesumnjivo je jako čudno da je ovo možda jedini ostatak sigurno aktivnog skriptorijuma franjevačkog samostana koji je na tom mjestu živio i djelovao više od tri i po vijeka.⁹

Jedan broj zavještanja građana je na određeni način posredni dokaz skriptorske djelatnosti i postojanja skriptorijuma. Pored ostalog, posljednjom oporukom, građani izdvajaju novac za prepisivanje knjiga za potrebe kotorskih crkava. Mada se u nekima od njih uopšteno kaže da su za crkvene rukopise – „*pro scripta ecclesiarum*”, ipak neki od njih konkretno pominju i crkvene knjige koje bi obavezno morale da sadrže tadašnje crkvene napjeve sa neumskom notacijom. To se može vidjeti u oporuci Marina Junijeva Bolice iz 1331. koji, pored ostalog, crkvi Sv. Marije od rijeke, ostavlja 30 perpera za izradu jednog

⁸ Vinko Gugić, *Povijesni okvir Franjevačke biblioteke Sv. Klare u Kotoru*, Naučni skup *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, Cetinje, 1989, str. 110.

Nešto južnije od lokacije, sada ispod korita kratkog potoka Šuranj, već od IX vijeka nalazi se benediktinski samostan Sv. Petra, poznat i po prvoj notarskoj knjizi Kotora, 1326–1337. godine.

Prema: Jovan J. Martinović, *Sto kotorskih dragulja*, Rijeka Crnojevića, 1995, str. 79–81.

⁹ Ovaj samostanski kompleks je na navedenom mjestu pored Gurdića živio do velikog turskog pohoda na Kotor 1656. godine. Tada su sve zgrade srušene po nalogu mletačkih vlasti da ne bi bile upotrijebljene kao zaštita turskih topova koji bi bili doneseni za rušenje južnih zidina Starog grada. Franjevci su dobili novo sjedište u Kotoru u južnom dijelu grada koji je izgleda počeo sa djelovanjem oko 1695. godine, što se pretpostavlja kao vrijeme završetka izgradnje ovog objekta, a, kako stoji na reljefu Jagnjeta Božijeg iznad unutrašnjeg ulaza.

Misala.¹⁰ Konkretna ostavština je i Jelene Drago iz 1333. godine koja je zavještala 100 perpera za crkvu Sv. Tripuna za izradu dva *Antifonara*, a njena zaostavština obuhvata i izradu četiri velika *Misala* za fratre minorite i po jedan *Misal* za bratstvo sv. Tripuna i za bratovštinu bičevalaca (*Santa crucis*). Ona i crkvi Sv. Tripuna ostavlja svoj *Misal* sa likom Sv. Marije.¹¹ Godine 1336. Ivan Glavati (Johannes Marini Glavatti) ostavlja samostanu Male braće 1000 venecijanskih perpera od čega za rukopise daje 20 perpera, a fra Stjepanu lektoru određuje sumu od 25 perpera, fra Lovru od 20 perpera i to prvi da prepíše jedan *Brevijar*, a drugi jednu knjigu.¹²

Kako vidimo, ovo su značajne naznake, kroz ostavine, koje donekle potvrđuju i naše pretpostavke, a o sigurnijim izvorima reći ćemo nešto kasnije.

Dosadašnja istraživanja su pokazala da je samostan Sv. Franje na Gurdiću imao crkvu Sv. Franje kao veću jednobrodnu građevinu uz čiji zid je bila prigradna kapela Sv. Stjepana, a južno od crkve dodata je u XIV vijeku kapela Sv. Katarine. Između ovih crkava ulazilo se u samostansko dvorište, klauster, koji je bio okružen trijemom sa stubovima. Oko njega su bile samostanske prostorije za boravak i ćelije za spavanje monaha sa jednim bunarom u prostoriji. Pretpostavljamo da je najvjerojatnije tu lokacija tog prvog kotorskog skriptorijuma.

Iako je danas još uvijek otvoreno pitanje o postojanju kotorskih neumskih skriptorijuma, očigledno je da postoje dobre osnove za buduće istraživače da autentičnim rukopisima sa ovog područja dokažu njihovo postojanje u Kotoru. Svakako, sa velikom sigurnošću se može reći da su pomenuti neumski kodeksi korišćeni u Kotoru za pjevanje tokom crkvene službe.

Treba ukazati i na nove puteve naučnoistraživačkog rada, pa i na moguće izvore za dokazivanja suštinskih pitanja koja su predmet ovoga rada. U Rusiji je u osmoj deceniji XX vijeka, u Lenjingradu (Petrogradu) pronađen *Pontifikal Katorske biskupije*. On je nastao između 1090. i 1123. godine.¹³

Neobično je, ali srednjovjekovni kotorski rukopisi putem otuđivanja posredstvom kolekcionara ili na drugi način, otišli su daleko od Kotora, pa ih evo i u Biblioteci Akademije nauka u Petrogradu. Ova obimna knjiga dimenzija 295 x 186 mm (212 x 126/112 mm) pisana je beneventanom na pergamenu

¹⁰ Ivo Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1928, str. 58.

¹¹ Antun Mayer i saradnici, *Monumenta Catarensia vol. 1 – Katorski spomenici*, prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335, JAZU, Zagreb, 1951, doc. 1132.

¹² Antun Mayer i saradnici, *Monumenta Catarensia vol. 2 – Katorski spomenici*, druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337, JAZU – CANU, Zagreb, 1981, doc. 1042.

¹³ Dušan Sindik, *Pontifikal Katorske biskupije u Lenjingradu*, Istorijski časopis, knjiga XXXI, Istorijski institut SANU, Beograd, 1981, str. 53–66.

i ima oko 400 stranica – 200 folija. Prvi njegovi istraživači, ruski naučnici Lj. I. Kiseljova i M. F. Murjanov su u periodu od 1970. do 1973. objavili radove u kojima su skrenuli pažnju na ovaj rukopis i na osnovu specifičnosti beneventanskog pisma zaključili da rukopis potiče iz XI ili XII vijeka. Kiseljova je samo uzgred pomenula da sadrži i neume.¹⁴

Poslije Kiseljove ovim rukopisom se kod nas najviše bavio Dušan Sindik koji je utvrdio i vremenski okvir nastanka rukopisa. On je u svom radu ukazao na neumizaciju latinskih tekstova. Sa aspekta liturgijskog pjevanja, rukopis je najviše obradio Ričard Frensis Đug (Gyug), koji je na Univerzitetu u Torontu 1984. godine odbranio doktorsku disertaciju pod nazivom: „*An Edition of Leningrad, B. A. N., F. No 200: The Lectionary and Pontifical of Kotor.*”¹⁵

U svom doktorskom radu je Gyug rukopis podijelio na *Lekcionar* od folije 3 r do 55 v i *Pontifikal* od 66 r do 177 v. Na osnovu svojih istraživanja, autor utvrđuje jednostavnu melodijsku strukturu napjeva u ovoj kotorskoj knjizi i to kao jedan od najstarijih poznatih modela liturgijskog pjevanja na istočnoj obali Jadrana. Donekle uočava uticaj beneventansko-normanske tradicije, mada nigdje ne isključuje izvornost.

Kotorski lekcionar, pored tekstova bez neumskih oznaka, sadrži 3 integralno neumizirana teksta iz 3 jevanđelja: *Liber generationis Hiesu Christi secundum Mattheum*, *Genealogia Domini nostri Hiesu Christi secundum Lucam* i *Euangelium in Pascha, odosno Sequentia Sancti euangeli secundum Marcum*. Osim što su tekstovi pisani beneventanom, oni sadrže i neume beneventanskog tipa.¹⁶ Iznad teksta *Genealogije po Marku*, folija 59 v do 61 r i *Genealo-*

¹⁴ Manja Radulović-Vulić, *Drevne muzičke kulture Crne Gore II*, Cetinje, 2002, str. 112–113.

Л. И. Киселёва, *Фрагмент беневеттанског писма б собрании рукописей Библиотеки АНСССР*, Сборник статей и материалов Библиотеки АНСССР по книговедению, Ленинград, 1970.

М. Ф. Мурьянов, *Звонят колокольи вечныя в великом Новегороде (славянские паралели)*, Славянские страны и руская литература, Ленинград, 1973.

¹⁵ O ovom Pontifikalu razgovarali smo tokom februara mjeseca 2010. godine sa Dušanom Sindikom koji danas živi u Beogradu, a koji nam je i ukazao na ove radove. On se već niz decenija priprema da izda knjigu o ovom rukopisu, a iz nekih nepotvrđenih vijesti saznao je da je možda i ove godine sa tim materijalom dr Gyug objavio knjigu na račun svoje doktorske disertacije. Sindik računa da je to isti rad dopunjen i revidiran. On takođe pretpostavlja da to može biti izdanje Instituta za srednjovjekovne studije u Torontu ili nekog Univerziteta u Los Anđelesu na kome, izgleda, Gyug predaje. Za sada nijesmo dobili potvrde za ove vijesti.

¹⁶ Jednoj od značajnijih porodica neumskih kodeksa pripada beneventanska notacija. Ona je poznata po kodeksima iz Beneventa, Montecassin-a i Barija, koji su nastali od XI do XIII vijeka. Beneventanski stil karakterističan je po stalnim melodijskim formulama, po ponavljanju istih kadenci, ali i melodijskoj jednoličnosti i siromašnoj modalnosti: koriste se sa-

gije po Luki, folija 62 v do 63 r, neume su postavljene diastematski¹⁷ *in campo aperto*, a *Uskršnje jevanđelje* u foliji 64 r do 64 v ima upisane neume na jednoj pomoćnoj liniji gdje se na početku nalazi upisano slovo F, što je u stvari prethodnica budućeg F ključa. Svi ovi napjevi na kraju upisanog niza imaju pomoćni znak za čitanje neuma *custos* ili *guida*, koji svojim položajem na više ili niže upozorava pjevača na visinu tona u sljedećem redu. Upotreba *custos-a* (*čuvara*) i *guid-a* (*vodiča*) pronalaze se u skriptorijima rimokatoličke crkve od XI vijeka.

Možda je i ovo jedan od dokaza za postojanje neumskih skriptorijuma u Kotoru.

Takođe, treba istaći da je primjerak iz *Kotorskog lekcionara* neumskog zapisa *Genealogije po Mateju* možda najstariji poznati neumski zapis na našoj obali Jadrana. Umjesto dva, u *Genealogiji* se ponavljaju tri melodijska obrasca, što je drukčije od drugih srednjovjekovnih rukopisa. Pretpostavka je da je porijeklo takve strukture iz Normandije, gdje se u katedralnoj crkvi u Ruanu nalazi sličan *Misal* s početka XI vijeka.¹⁸

U *Genealogiji po Mateju*, sva tri melodijska obrasca se ponavljaju 12 puta i relativno su kratki, ali se njihovo ponavljanje uvijek javlja u variranom vidu.

mo dva modusa. U recitativima se često upotrebljavaju neume *torculus* koji se naziva i *pes flexus* (Ove neume predstavljaju dalji melodijski razvoj osnovnih neuma i sastoje se od tri tona. One su kombinacija oštrog i teškog naglaska. Srednja je nota uvijek najviša nota i služi za melodijske ukrase kao izmjenična nota. Ime potiče od latinske riječi *torquere* što znači savijati.). Opšte karakteristike te notacije su: dijastematika – tačno se pokazuju intervali, upotreba *kustosa* na kraju melodijske linije, česta upotreba likvescentnih neuma (nazivaju se i *slitne* neume, a njima su se bilježili dvoglasni ili dva uzastopna suglasnika, npr. *ng* – *angelus*, *lm*, *rn* i *dr*. Njima se olakšavao izgovor različitim postupcima srodnim umetanju muklog samoglasnika *e*: *in* (*e*)*fer* (*e*)*ni* imjesto *inferni*.)

Beneventanska notacija upotrebljava ton *h*, a vatikanska izdanja imaju i ton *b*. U III psalmodijskom tonusu jedino beneventanska notacija ima tenor (recitativ) na noti *h*, a svi drugi izvori na noti *c*.

Pretpostavka je da se beneventanska notacija preko Barija proširila na našu obalu.

Miroslav Martinjak, *Gregorijansko pjevanje, baština i vrelo rimske liturgije*, Zagreb, 1997, str. 34–57.

Muzička enciklopedija 2, Zagreb, MCMLXIII, str. 294–296.

¹⁷ Pojam dolazi od grčke riječi *diastema*, koja znači prostor, vremenski razmak, interval. U muzikološkom smislu pojam dijastematika znači označavanje notnog sistema koji tačno pokazuje intervale i višim ili nižim smještajem pojedinih neumatskih znakova i njihovih sastavnih djelova, a pojam adjastematika za označavanje koje nije precizno i samo daje naznake.

Muzička enciklopedija 2, Zagreb, MCMLXIII, str. 294–296.

¹⁸ Manja Radulović-Vulić, *Drevne muzičke kulture Crne Gore II*, Cetinje, 2002, str. 118.

Poslije *Genealogije po Mateji i Luki*, dolaze *Jutarnje pohvale* gdje se prema pravilima srednjovjekovne liturgijske službe pjeva pohvalna pjesma *Te decet laus (Tebi dolikuje slava)*. Jedan od najstarijih zapisa ove melodije je primjerak iz *Kotorskog lektionara*. Osnovno melodijsko jezgro kreće se sekundnim pokretom u rasponu od 5 tonova i neznatno varira, a završni pripjev *In Saecula Saeculorum* melodijski je razvijeniji, dok usklik *Amen* inicira čak intervalom kvinte.

Uskrsno Jevanđelje po Marku pjevano je na manje složenu melodiju, takođe koristi dijastematiku sa jednom pomoćnom linijom. Bliska je beneventanskoj notaciji iz XII vijeka.

Prije svakog od jevanđeoskih napjeva, upisan je liturgijski pozdrav *Dominius uobiscum. Et cum Spiritus tuo*, koji je takođe neumiziran, s time da je treći pjevan u drugom modusu.

U drugom dijelu, *Pontifikalu*, molitveni napjevi – antifoni, psalmi, versusi, rezponzorijumi, predstavljeni su početnim tekstom iznad kojeg su ispisane neume. Neume su samo djelimično unesene, pa je ponegdje ostavljen prostor za njihovo bilježenje. Pretpostavlja se da je tu trebalo unijeti neume u većem broju za melizmatične djelove napjeva. Na nekim mjestima, ispisivač kaže da se antifone i rezponzorijumi psalmodiraju ili izgovaraju, čak i onda kada iznad njih stoje neume.

Postavlja se pitanje da li su molitve u *Kotorskom pontifikalu* pjevane u cjelini, ili samo nagoviještene svojim početnim riječima, odnosno samoinicirane pjesme. Zato je interesantan *Obred posvećenja crkve* kao zanimljiv ritual sa više od 30 napjeva. Iz njega se može zaključiti da je Kotorska biskupija u to vrijeme imala crkveni hor (*chola*), kantora (horovođu) koji se u rukopisu *Pontifikala* naziva praesul. Ustanovljavamo da su tokom bogoslužjenja *Obreda posvećenja crkve* povremeno pjevali vjernici. Posljednja neumizirana molitva u ovom *Obredu posvećenja crkve* istovremeno je i posljednji neumizirani tekst *Pontifikala*.¹⁹

Takođe treba napomenuti da u ovom rukopisu i *Lekcionara* i *Pontifikala* nema imena prepisivača ili stvaraoca neumiziranih napjeva, što je izgleda bio običaj u ranom srednjem vijeku. Kada bi imali takve podatke, naša zaključivanja o neumskim skriptorijumima u Kotoru bi bila značajno olakšana. Međutim, može se zaključiti na osnovu ovog autentičnog muzičkog spomenika da dometi muzičke umjetnosti koja je njegovana u Kotorskoj biskupiji u to vrijeme nijesu nikako zaostajali za evropskim događanjima.

¹⁹ Manja Radulović-Vulić, *Drevne muzičke kulture Crne Gore II*, Cetinje, 2002, str. 155–159.

Svakako ovaj, još uvijek nedovoljno muzikološki istražen, dokument koji se danas nalazi u Petrogradu jedan je od sigurnijih dokaza za postojanje neumskih skriptorija u Kotoru.

Ima i drugih izvora i to takođe danas nedovoljno poznatih.

Državna biblioteka u Berlinu posjeduje jedan beneventanski Misal²⁰ za koji se smatra da je s kraja XII vijeka. Jedan veoma oštećeni zapis u Misalu glasi: *Missale s. iacobi cath (arensis)*..., ukazuje da je to Misal koji je u ranom srednjem vijeku pripadao kotorskoj crkvi sv. Jakoba. Ova crkva je ubicirana danas samo prema temeljima koji se nalaze na glavnom gradskom Trgu od oružja u Starom gradu. Interesantan je detalj da je na početku rukopisa unesena ilustracija sveca u stojećem položaju sa natpisom *Sv. Tripun, zaštitnik grada*. To je do danas najstarija poznata ilustracija Sv. Tripuna, mada u ovom Misalu nema liturgijske službe posvećene sv. Tripunu. Za naša razmatranja značajan je tekst Genealogije po Luki (fol. 20 v – 21 v) koji je djelimično neumiziran, ima trodjelnu melodijsku strukturu. Neume su postavljene dijastematski u slobodnom prostoru. Ovaj rukopis i pored toga što je djelimično objavljen 1985.²¹ i po kome se prije više od 8 vjekova pjevalo u kotorskoj crkvi Sv. Jakova, ostao je do danas uglavnom nepoznat naučnoj javnosti.

Pretpostavljamo da je on bio ne samo vlasništvo kotorske crkve Sv. Jakova, već da je i rezultat rada nekog nama nepoznatog kotorskog neumskog skriptorijuma.

U starim izvorima, prije svega notarskim knjigama, sačuvani su zapisi o većem broju knjiga, rukopisa i inkunabula, od kojih su neke sačuvane i do danas. Jedan dio njih sadrži elemente muzike ili na direktan ili indirektan način svjedoči o brizi za pjevanje tokom bogoslužjenja. Najstariji podatak o tome je od 01. 07. 1396. godine, kada u notarskim knjigama nailazimo na ugovor o izradi jednog kompletnog Misala.²²

Dokument koji cemo navesti pisan je latinskom goticom i veoma je teško pročitati neke njegove dijelove, ali nesumnjivo je riječ o sklapanju ugovora za izradu jednog kompletnog Misala:

Eodem millesimo et indictione, die primo julii. Nos Vladislavus Dragonis archidiaconus catharensis una cum canonicus dicte ecclesie concordamus et pactum fecimus cum dompno Marino de Maxi de Ragusio presbitero Videlizet ipse dompnus ser Marinus promittit et se obligat scribere manu sua propria unum Mesale completum in quo sunt officiis misse per totius annum. Et hoc li-

²⁰ Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Lat. Fol. 920.

²¹ Sighild Rehle, *Misale Beneventanum in Berlin*, 1985.

²² IAK, SN II, 323, 306.

tera galicha per ecclesia sancti Triphonis de Catharo. Quod Mesale debet esse ligatum choi? et con ...? cum alipis? et de miniatum? ...? cum duobis coloribus in cenabrio et azurro. Et hoc per precio in nomine precii de comune concordia iperperis LXXV grossorum de Catharo. Item precium illudo dare et assignare scriptum ligatum ad manus et completum omnibus accessoriis hinc ad unum annum proxime venturum sub pena perperis L. De quibus perperis LXXV confiteor habuisse et recepisse pro parte solutum perperis XX. Promitente presbiter Vladislavus et canonicus de capitulo! quantitate dare per dicto presbiter Maxi suo nuntio perperis XX la festa sancti Martini. Et centum resti...? centum erit completum. Mesale antedictum et ...? renuntiantes tre partes omnibus legibus et statuti reformatis finis iudices et sociis quibus ...? ...? quod alterum et altera quod altera ubi? possit ? et favorem. Actum Cathari presente domini Nicolao de Boliza, iudex, et Triphon filius se Mislaus de Buchia, auditore.

Citiramo djelove dokumenta koje je bilo moguće pročitati:

Kotor, 1. Jula godine

„Mi Vladislav Dragonis, arhidakon Kotora, zajedno sa kanonikom crkve, sklapamo ugovor sa gospodinom Marinom de Maksi iz Dubrovnika, sveštenikom, da se gospodin Marinus obavezuje da će napisati svojom rukom jedan kompletni Misal sa tekstom mise za cijelu godinu i to galskim slovima za crkvu sv. Tripuna u Kotoru. Misal treba da bude povezan kožom? obojen cenabriom i azurno plavom bojom. Usaglašeno je da to košta 75 perpera kotorskih groša. Tu sumu namjeravam da dam kada bude ručno uvezan sa svim sporednim pojedinostima i to treba da se izvrši u roku od jedne godine, a ako ne bude, određena je kazna od 50 perpera.? Vladislav, prezbiter i kanonik kaptola predaće iznos od XX perpera do blagdana Sv. Martina.”

U daljem tekstu iznijete su pojedinosti oko isplate naknade za obavljen posao, ali je dokument veoma teško čitljiv. Ugovor je sklopljen u Kotoru, pred sudijom Nikolom Bolica i auditorom Tripom Buća.

Značajan je i podatak od 14. 02. 1446. godine o ugovoru: *Sredinom februara 1446. uvaženi muž g. Prezviter Nikola pok. Trifuna Paskvali dobio je obavezu od Jakoba Gonelija, zastupnika male braće starog manastira Sv. Bernardina iza bedema (za Mišulićem), da lično napiše veliki psaltir za hor sa antifonama i himnama za cijelu godinu, ukrašen inicijalima koji se uobičajaju i slovima koja se dopadaju Maloj braći. Goneli se obavezuje da da papir za knjigu, a Paskvali da napiše psaltir (... unum Psalterium magnifico a choro cum antifonis notatis. Et cum himnis ... et himnario completo ... dando dictum ser Iacobum cartas pro dicto Psalterio ...) do Arandželova dne, za 112 perpera koje no-*

tar Luksa prilaže manastiru.²³ Pogodba je zaključena pred Tripikom de Drago, sudijom, i Dobruškom de Margocio (Paskvali), auditorom.

Ovdje se može zaključiti da su knjige naručivane za potrebe crkvenog bogoslužjenja. Pošto one danas nijesu sačuvane, ne može se reći mnogo o njima, ali se može uvidjeti da nesumnjivo postoje prepisivači liturgijskih knjiga (visoka cijena gorepomenutog psaltira govori da je Paskvali bio majstor – prepisivač), da postoje skriptorijumi i to organizovani u sklopu manastira. Pošto se pominje hor, očigledno je prisustvo školovanih pjevača u samostanu Male braće koji izvode usvojene obrasce katoličkog bogoslužjenja i gregorijanskog pjevanja. To potvrđuje i jako velika suma koja je određena za plaćanje prepisivanja ovakvih knjiga i potvrđuje ekspanziju ovakvih izvođenja u XV vijeku u Kotoru.

Kao jedan od argumenata značajno je napomenuti interesantan popis inventara biblioteke opatije Sv. Đorđa kod Perasta od 22. aprila 1431. godine. Tu je navedeno sedam liturgijskih knjiga od kojih su za naše razmatranje značajni: *Mesale un nuovo*, *Breviario uno francesco*, *Breviario uno piccolo francesco*, *Breviario uno monastico*, *Mesal uno grande*, i drugi.²⁴ Za ove pretpostavljamo da su imale i neumsku notaciju.

Uz *Mesale nuovo*, prvu knjigu u inventaru, stoji obavještenje da je kupljena od Ivana Lukse, kancelara (notara) kotorske opštine, koga smo spominjali vezano za gorenavedene ugovore. Na osnovu detaljijeg uvida u kotorske sudsko-notarske spise, može se konstatovati da je kancelar Luksa izradio više *Misala*, među kojima je i navedeni iz opatije Sv. Đorđa. Vidi se i da je cijena po primjerku bila 25 zlatnih dukata, što je imalo ondašnju vrijednost od šest volova i sigurno govori o značaju njegovog umijeća prepisivanja i ukrašavanja ovakvih knjiga. Notar Luksa je 1458. godine zavještao samostanu Sv. Bernarda deset svojih rukopisnih knjiga od kojih je jedan veliki misal sa misama za cijelu godinu.²⁵

²³ Risto Kovijanić i Ivo Stjepčević, *Kulturni život starog Kotora*, knj. 1, Istorijski institut Crne Gore, Cetinje, 1957, str 40.

IAK, SN IX, 634.

²⁴ BAK XI, 629.

²⁵ IAK, SN XI, 181.

Godine 1431. kotorski trgovac Jakob Negro oporukom ostavlja crkvi Sv. Trojice kraj Kotora jedan *Misal* koji je za 60 perpera prepisao Ivan Luksa.

IAK, SN IV, 23.

Pretpostavlja se da je Luksa prepisao i dva *Misala* koje je u vrijednosti od po 25 zlatnih dukata crkvi Sv. Tripuna zavještala 1453. godine Radula, udovica Marina Šimunovog.

IAK, SN V, 961.

Biblioteka Kotorske biskupije posjeduje i neke inkunabule koje su povezane pergamentom, a koje su pripadale nekim ranijim kodeksima iz XIII, XIV i XV vijeka. Inkunabula *Govori u pohvalu svetaca (Sermones de laudibus Sanctorum)* poznatog napuljskog propovjednika franjevca Roberta Carachola, koja je štampana u Veneciji 1489. godine očigledno je bila bez naslovnih stranica. Zato su joj naknadno dodate kartonske korice obložene sa spoljne i unutrašnje strane pergamentom. Pergamentni listovi nalijepljeni sa unutrašnje strane iznad molitvenog teksta imaju ispisane neume sa adijastematskom notacijom. Ovo upućuje na kraj X i početak XI vijeka. Pergament sa spoljašnje strane ima sačuvan fragment teksta pisan goticom prije kojeg je jedan vrlo razvijeni crkveni napjev zapisan kvadratnom notacijom u sistemu od četiti linije. Nažalost, zbog veoma česte i duge upotrebe ove knjige, tekst danas nije moguće pročitati. Ova knjiga je pripadala crkvi Sv. Duha u Kotoru (*Spectat as Hospitium S. spiritus Cathari*).²⁶ Danas se ne može znati da li su ovi pergamentni listovi nalijepljeni prije nego što su te štampane knjige dospjele u Kotor ili nakon toga. Samo možemo pretpostaviti da su rukopisi porijeklom iz Kotora.

Pored toga što smo iznijeli pretpostavke vezane za postojanje neumskih skriptorijuma, postoje i konkretne činjenice o liturgijskim inkunabulama i štampanim knjigama koje se i danas čuvaju u franjevačkom samostanu u Kotoru uz crkvu Sv. Klare. Više autora je proučavalo ove knjige utvrđujući da su to *prve mletačke knjige u kojima su muzički tekstovi štampani metalnim i pokretnim znakovima*.²⁷ Ove rasprave su se uglavnom bavile tehnikom štampanja notnog teksta, a manje muzičkim karakteristikama, što je logično, jer je to

²⁶ Miloš Milošević, *Inkunabule i postinkunabule Biblioteke Kotorske biskupije*, Naučni skup *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, Cetinje, 1989, str. 136–141.

²⁷ U odnosu na godine štampanja ove knjige spadaju u pozne inkunabule, ali su i pored toga veoma značajne za naša razmatranja. One spadaju u prve mletačke knjige u kojima su muzički djelovi štampani metalnim, pokretnim znacima. Do tada Antun Mayer, *Monumenta Catarensia vol. 1 – Kotorški spomenici*, prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335, JAZU, Zagreb, 1951, doc. muzička literatura je štampana drvenim pločicama u koje su urezivani znakovi. Krajem XV vijeka Ottaviano de Petrucci de Fossombrone, koji je radio u jednoj mletačkoj štampariji došao je na pomisao da primijeni pokretna metalna slova radi štampanja takozvane *musica figurata*, odnosno kontrapunktsku muziku u kojoj se melodijski glasovi kreću uglavnom samostalno, što se posebno sreće u starom Gregorijanskom koralnom pjevanju.

Za ovaj pronalazak Petrucci je 1498. od mletačke sinjorije nagrađen privilegijama. Njegovi savremenici Lucantonio Giunta, Ottaviano i Girolamo Scotto, Melchior Sessa i Andrea Antico preuzimaju ovaj pronalazak i redovno rade sa njim. I pored toga što ova izdanja predstavljaju primjerke kasnijih datuma, danas su ipak veoma rijetki. Posebno treba istaći da su ove knjige štampane u tradiciji starih rukopisnih kantuala. Odatle je i njihov oblik slova i znakova, jer je njihova veličina trebalo da omogući čitanje grupama pjevača iz određene

stvar muzičkih paleografa kojih je danas, makar kod nas, jako malo. Uglavnom, možemo utvrditi da se radi o kvadratnoj notaciji na četvorolinijskom notnom sistemu. U samostanu u Kotoru sačuvane su sljedeće liturgijske knjige: jedan gradual, 2 antifonarija, jedan psaltir. Ove knjige pripadaju liturgijskoj ediciji veoma rane štampe u Italiji kod venecijanskog štampara Luka Antonio de Giunte (1457–1537). Taj štampar porijeklom iz firentinske plemićke porodice u Veneciji je osnovao svoju prvu štampariju čija prva izdanja izlaze od 1482. godine. Specijalizovao se za štampanje liturgijskih djela. U to vrijeme u Veneciji samo je štamparija Alde Manucija bila značajnija od njegove (zato što je štampao i grčka izdanja). Korektor i sastavljač ove kotorske serije bio je franjevački fratar Franciskus de Brugis. Gradual sačuvan u Kotoru štampan je u tri knjige u periodu od 1499. do 1500. godine.

Psaltir koji se takođe čuva u ovoj biblioteci vrijedan je zbog starine, ali i zbog toga što istraživači za ovo izdanje (oktobar 1505) nijesu našli pomena o izvornim djelima i ono nije bilo poznato. Pored njega, *kao novootkrivenog primjerka*, psaltir postoji još jedino u Kopru i na Košljunu.²⁸

Treba istaći da su na području Boke Kotorske, prema dosadašnjim saznanjima, ovo jedini primjerci konkretnog notnog teksta i to sve do XIX vijeka.²⁹

veće daljine. To se i danas uočava prilikom susreta sa ovim primjercima u Biblioteci franjevačkog samostana u Kotoru. Veličina ovih knjiga je 56,5 x 39 cm.

Dejan Medaković, *O retkim pisanim i štampanim knjigama na području Boke Kotorske*, Spomenik SANU, CIII, Beograd, 1953, str. 39–40.

F. Orangia, *L'arte della stampa nel rinascimento Italiano*, Venezia, 1844, str. 9.

Lilian P. Pruett, *Liturgijske inkunabule i kasnija izdanja L. A. Giunte u Franjevačkom samostanu u Kotoru*, Zvuk, br. 3, Sarajevo, 1978, str. 40–43.

²⁸ Lilian P. Pruett, *Liturgijske inkunabule i kasnija izdanja L. A. Giunte u Franjevačkom samostanu u Kotoru*, Zvuk, br. 3, Sarajevo, 1978, str. 42.

²⁹ Milica Gajić, na osnovu podataka koje je dobila od Miha Demovića, upozorava i na kotorski Misal koji se čuva u Oksfordskoj biblioteci, a potiče iz XV vijeka.

Milica Gajić, *Elementi razvoja muzičke kulture na području Boke Kotorske do osnivanja SCPD – „Jedinstvo” (period od XI veka do prvih desetleća XIX veka)*, Udruženje kompozitora Srbije, Beograd, 1984, str. 23.

Ovim Misalom bavi se i Manja Radulović, mada ga vezuje za dubrovačku katedralu pominjući u njemu sabrane mise koje su integralno u sistemu dvije pomoćne linije ili djelimično neumizirane. Kritičko izdanje ovog kodeksa objavio je R. F. Gyug, u *Missale Ragusinum*, Toronto, 1990. godine i smatra da pripada XIII vijeku. Pretpostavljamo da se radi o istom Misalu kojeg pominje i Miho Demović.

Manja Radulović-Vulić, *Drevne muzičke kulture Crne Gore II*, Cetinje, 2002, str. 85.

Poput ovog koji se čuva u Oksfordu, sigurno postoje i druge svete knjige velike starine porijeklom iz Kotora, ali se danas nalaze u inostranstvu i po tom pitanju treba i dalje istraživati.

Mada rad koji ćemo takođe ovdje spomenuti nije nastao u Kotoru, važno je notirati ga kao ilustraciju potencijala ovog grada u prošlosti i neka moguća zaključivanja iz domena naše teme.

Naime, Kotoranin Andrija Paltašić je prvi štampar među južnoslovenskim narodima po vremenu javljanja, a primjer je velikana sa izuzetno malo podataka o životu i radu. Pretpostavka je da se rodio oko 1440–1450. godine, a godina njegove smrti još nije utvrđena. Da bi shvatili veličinu ove figure, treba reći nešto o Kotoru njegovog vremena. To je bila prije svega pomorska luka okrenuta Mediteranu i njegovim lukama, ali i kulturna i trgovačka spona kako sa Mediteranom tako i sa zaleđem – kontinentom. Od 1420. godine Kotor je pod mletačkim suverenitetom, da bi druga polovina XV vijeka za grad bilo vrijeme kulturne i umjetničke zrelosti.

To je bio visokourbanizovani grad, sa vlastitim *Statutom* (štampan u Veneciji 1616. godine, ali sa prvim članom *Statuta* iz 1301. godine) i razvijenim komunalnim sistemom. U njemu žive mnogobrojne učene ličnosti: teolozi, gradski učitelji, ljekari, apotekari, zlatari, mačari, štitari, kovači, kožari i mnogobrojne druge zanatlije. Od XV vijeka u Katedrali se čuju orgulje, humanisti – latinisti pišu svoje stihove, slikari rade po crkvama i postižu slavu i van grada. Preko te otvorene luke uvozi se duh renesanse. Ovuda je vjerovatno prošla i štamparija u kojoj je štampana prva crnogorska ćirilična knjiga *Oktoih* štampara Makarija, na Obodu blizu Cetinja 1494. godine, a sigurno je tuda uvezen i italijanski papir za njenu štampu.

Iz dostupnih izvora danas se ne može utvrditi šta je to podstaklo Paltašića da se okrene novom zanatu – štamparstvu. Možda i postojanje kotorskih skriptorijuma, ali i odjednom novi tehnološki napredak u toj oblasti. U svakom slučaju u Kotoru postoje zlatari i kovači, pa se opravdano u literaturi i naučnim radovima nailazi na dispozicije za rezanje i obrađivanje metala za štampu, a takvih je radionica u to doba u gradu bilo mnogo. Prema arhivskim izvorima utvrđujemo da su u gradu živjeli i neki Senjani u čijim zaostavštinama su se našle *stampe de incone*,³⁰ pa je ovdje moglo biti i nekog iskustva ovih majstora iz domovine štampara glagoljskih misala.

Iz Kotora Andrija odlazi u Veneciju i obavlja štamparski rad 22 godine, od 1477. do 1499. Ovaj njegov rad je uslijedio 22 godine poslije Gutembergove Biblije (Mainz, 1455), osam godina poslije prve štamparije Johanna von Speyera, koja se pojavila u Veneciji 1459, a i 17 godina prije Makarijevog *Oktoiha*. U periodu svog štamparskog rada izdao je 40 knjiga inkunabula, veoma značajnih majstorskih i umjetničkih dometa. Najviše djela je iz književnosti: Ci-

³⁰ Miloš Milošević, *Neki plodovi arhivskog istraživanja starog štamparstva*, Radovi sa okruglog stola „Kotor i staro štamparstvo”, Arhivski zapisi, br. 2, Cetinje, 1994, str. 92.

ceron, Terencije, Propercije, Katula, Ovidije, Vergilije, Plinije Stariji i dr. Kako se vidi to su djela rimskih i grčkih klasika, a ima i značajan broj knjiga iz teologije, kao i crkvenih knjiga. Skoro sve je štampano na latinskom jeziku, izuzev dvije knjige na italijanskom. Saradnici u njegovoj štampariji bila su njegova braća. U kolofonima na kraju knjiga se bilježio kao majstor štampar, dodajući ime svoga oca i ne propuštajući da istakne da je Kotoranin: *per Andream Iacobi Katharensium* ili *per Magistrum Andream Catharensium*.³¹

Pored pomenutih djela Paltašić u Veneciji 1485/1486. godine štampa *Missale Romanum*.³² On pripada najstarijem sloju štampanih rimskih misala uopšte. Predstavlja vrhunsko umjetničko djelo i izvanrednu muzikaliju, sa precizno uređenim proporcijama. Način štampanja jasno ukazuje na rukopisnu tradiciju jer uključuje devet linijskih sistema od po četiri linije. Pored ovoga, na rukopisnu tradiciju ukazuje i jedan prikaz raspeća na cijeloj jednoj stranici. U *Missalu* je ukupno 40 stranica predviđeno za koralnu notaciju. Stranice na kojima je štampan notni materijal otiskivane su tri puta. Posebno je otisnut tekst, posebno linijski sistem, a posebno note.

Paltašićev *Missale Romanum* predstavlja remek-djelo ranog muzičkog štamparstva. Pretpostavimo da je i to rezultat njegovog iskustva koje je mogao da stekne u Kotoru sredinom XV vijeka, pa možda i iz rada kotorskih neumskih skriptorijuma.

LITERATURA

Andreis, Josip, *Povijest hrvatske glazbe*, Zagreb, 1974.

Demović, Miho, *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj republici od početka XI do početka XVII stoljeća*, Zagreb, 1981.

Gajić, Milica, *Elementi razvoja muzičke kulture na području Boke Kotorske do osnivanja SCPD – „Jedinstvo” (period od XI veka do prvih desetleća XIX veka)*, Udruženje kompozitora Srbije, Beograd, 1984.

Gugić, Vinko, *Povijesni okvir Franjevačke biblioteke sv. Klare u Kotoru*, Naučni skup *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, Cetinje, 1989.

Gyug, R. F., *Missale Ragusinum*, Toronto, 1990.

Kovijanić, Risto, Stjepčević, Ivo, *Kulturni život starog Kotora*, knj. 1, Istorijski institut Crne Gore, Cetinje, 1957.

³¹ Miloš Milošević, *Neki plodovi arhivskog istraživanja starog štamparstva*, Radovi sa okruglog stola „Kotor i staro štamparstvo”, Arhivski zapisi, br. 2, Cetinje, 1994, str. 93.

³² Ennio Stipčević, *Glazba od XVI. stoljeća do danas*, u: *Zagovori Sv. Tripunu*, blago Kotorske biskupije, povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetoga Tripuna u Kotor, katalog Izložbe u Klovličevim dvorima od 14. prosinca 2009. do 14. veljače 2010, Zagreb, 2009, str. 363.

- Martinjak, Miroslav, *Gregorijansko pjevanje, baština i vrelo rimske liturgije*, Zagreb, 1997.
- Martinović, Jovan J., *Sto kotorskih dragulja*, Rijeka Crkojevića, 1995.
- Mayer, Antun i saradnici, *Monumenta Catarensia vol. 1 – Kotorski spomenici*, prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335, JAZU, Zagreb, 1951.
- Mayer, Antun i saradnici, *Monumenta Catarensia vol. 2 – Kotorski spomenici*, druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337, JAZU – CANU, Zagreb, 1981.
- Medaković, Dejan, *O retkim pisanim i štampanim knjigama na području Boke Kotorske*, Spomenik SANU, CIII, Beograd, 1953.
- Milošević, Miloš, *Neki plodovi arhivskog istraživanja starog štamparstva*, Radovi sa okruglog stola „Kotor i staro štamparstvo”, Arhivski zapisi, br. 2, Cetinje, 1994.
- Miloš Milošević, *Inkunabule i postinkunabule Biblioteke Kotorske biskupije*, Naučni skup *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, Cetinje, 1989.
- Muzička enciklopedija 2*, Zagreb, MCMLXIII.
- Orangia, F, *L'arte della stampa nel rinascimento Italiano*, Venezia, 1844.
- Pruett, Lilian P., *Liturgijske inkunabule i kasnija izdanja L. A. Giunte u Franjevačkom samostanu u Kotoru*, Zvuk, br. 3, Sarajevo, 1978.
- Radulović-Vulić, Manja, *Drevne muzičke kulture Crne Gore II*, Cetinje, 2002.
- Rehle, Sighold, *Misale Beneventanum* in Berlin, 1985.
- Sindik, Dušan, *Pontifikal Kotorske biskupije u Lenjingradu*, Istorijski časopis, knjiga XXXI, Istorijski institut SANU, Beograd, 1981.
- Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Lat. Fol. 920.
- Stipčević, Ennio, *Glazba od XVI. stoljeća do danas*, u: *Zagovori Sv. Tripunu, blago Kotorske biskupije*, povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetoga Tripuna u Kotor, katalog Izložbe u Klovičevim dvorima od 14. prosinca 2009. do 14. veljače 2010, Zagreb, 2009.
- Stjepčević, Ivo, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1928.
- Suñol, G. M., *Introduction a la paleographie musicale gregorienne*, Paris, 1935.
- Vidaković, Albe, *I nuovi confini della stricttura neumatica musicale nell' Europa Sud-Est*, Studien zur Musikwissenschaft (Beihefte der Denkmäler der Tonkunst in Österreich), Bd. 24, Wien, 1961.
- Vidaković, Albe, *Izvjestaj o terenskom radu na sakupljanju i proučavanju starih muzičkih kodeksa*, Ljetopis JAZU, knj. 60 za godinu 1953, Zagreb, 1955.
- Киселёва, Л. И., *Фрагмент беневеттанског писма б собрании рукописей Библиотеки АН СССР*, Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению, Ленинград, 1970.
- Мурянов, М. Ф., *Звонят колокольи вечныя в великом Новегороде (славянские паралели)*, Славянские страны и руская литература, Ленинград, 1973.

IZVORI

Arhiv franjevačkog samostana Male braće Dubrovnik
 Biblioteka Biskupije Kotor
 Biblioteka franjevačkog samostana u Kotoru
 Biskupski arhiv Kotor
 Državni arhiv Crne Gore – Istorijski arhiv Kotor

Ivana ANTOVIĆ

ON THE TRAIL OF KOTOR MEDIEVAL NEUMATIC SCRIPTORIA
– Sources and Assumptions –

Summary

The researches carried out in the 50-ies of the past century made it possible for the boundary of the neumatic notation to be moved as far as Kotor. It can be said that the number of preserved neumatic codices in Kotor and from Kotor is significant. This is testified by the former inventories of Kotor Franciscan Monastery Library, and there are even other documents in Kotor Diocesan Archives and Library. Medieval Kotor manuscripts through alienation, via collectors or in some other way, have gone far from Kotor, so that these are present nowadays in various European libraries and Academies.

In other ancient sources, primarily in public notary volumes of Kotor Historical Archives, there are preserved records which point out to the existence and functioning of neumatic scriptoria. Beside that, there are also concrete facts on liturgical incunabula and printed books being stored nowadays in Kotor Franciscan Monastery, as well as on the work of Kotor printers in Venice, which point out to the existence of neumatic scriptoria.

